

ЗНАЧЕННЯ МОВИ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ НА ЗАКАРПАТТІ У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано роль і місце мови у формуванні національної самосвідомості закарпатських українців. Показано вплив ідей західних просвітників на даний процес, що знайшло свій відбиток у працях багатьох тогочасних політичних і культурних діячів.

Ключові слова: Просвітництво, національна свідомість, русини, слов'янофільство, русофільство.

Kashka M. The language importance in the national identity formation in Transcarpathia of XIX century. The language role and place in the formation of Transcarpathian Ukrainians's self-consciousness is analyzed in the article. The influence of western enlighteners' ideas on the given process is shown which has found its imprint on many current political and cultural figures' works.

Key words: Enlightenment, national conscience, Rusyns, Slovyanophilia, Russophilia.

Кашка М. Значение языка в формировании национального самосознания на Закарпатье в XIX веке. В статье проанализировано роль и место языка в формировании национальной самосознательности закарпатских украинцев. Показано воздействие западных просветителей на данный процесс, что нашло свой отпечаток в трудах многих политических и культурных деятелей того времени.

Ключевые слова: Просветительство, национальная сознательность, русины, словянофильство, русофильство.

Постановка проблеми. У процесі формування національної самосвідомості будь-якого народу одним із найважливіших чинників цього процесу виступає рідна мова. Саме вона відіграла важливу роль і під час консолідації української нації.

Слов'янські народи Центральної Європи декілька століть жили в складі держав, де домінуючими були неслов'яни – угорці та німці. Вони не мали або втратили свою державність і навіть свою мову зберегли тільки на рівні говірки найнижчих прошарків. Але під впливом національного пробудження серед народів імперії Габсбургів постає питання: «Якої ми нації?». Цими проблемами переймалися нечисленні представники інтелігенції. На Галичині та Закарпатті це були переважно вихідці із греко-католицького духовенства. Збереження і розвитку рідної мови набуло великої ваги. На початковій стадії просвітницькі діячі сконцентрували свою увагу на мовній проблемі, очевидній всім близькості слов'янських мов. Найшвидше це усвідомили чеські й словацькі діячі: Ян Коллар ще у 1824 році своїм твором «Дочка Слави» вперше проголосив право кожного народу на рідну мову, вільний розвиток і самобутню культуру. А П. Шафарик у праці «Слов'янські старожитності» (1837) вперше окреслив територію заселену слов'янами, вказав на наявність у них славної історії, багатой духовної культури. Тому він на I Слов'янському з'їзді у Празі (червень 1848 р.) на весь голос заявив: «Ми очистимось дією і доведемо, що ми здатні до свободи або ми негайно перетворимось у німців, маляр і італійців...». Основна вимога «перетворення імперії в союз рівноправних народів» [6, 336].

Ось чому просвітителі, в тому числі руські, А. Бачинський, І. Кутка, І. Пастелій, А. Коцак та інші в піднесенні народної мови до рівня мови офіційного спілкування і літературної творчості вбачали шлях до створення основи формування національної самосвідомості. Не випадково А. Коцак, автор першої мовознавчої праці «Грамматика русская, сиречь правила

извещательная о словосложении слова языка славенскаго или русскаго» заявив, що написав цю книгу для того, «щоб нашим бідним руснакам не судилося завжди zostаватися простаками», що можна вважати першим проявом національного патріотизму [6, 337].

Аналіз досліджень. Суттєвим джерелом для дослідження стали опубліковані документи й матеріали, вміщені у збірниках та на сторінках періодичних видань XIX – XX ст. [11–13]. Вони дають уяву про політику угорських і австрійських урядових властей щодо національних меншин.

Окрему групу джерел становить епістолярна спадщина закарпатських культурно-освітніх діячів, зокрема, їх листування із вченими і видавцями Галиччини. Для висвітлення багатьох питань велику наукову цінність мають листи О. Духновича до галицьких діячів [3]. У них змальовано справжню картину політичного, соціально-економічного, культурного становища народу, викрито заходи угорських властей, спрямованих на посилення політичного і національного безправ'я русинів.

Позицію О.Духновича щодо національного питання видно із його листів до представника Росії у Відні М.Расєвського. Можна зробити висновок, що своєю багатогранною діяльністю будитель намагався вплинути на формування національної свідомості свого народу. Деякі зі згаданих вище листів були опубліковані в 1925 р., а значна їх кількість наразі зберігається у Відділі рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

До цієї групи джерел слід віднести і листування А. Кралицького. Це, зокрема, шість листів професора О. Петрова до А. Кралицького, а також листи голови розпорядного комітету по організації етнографічної виставки у Москві з проханням до А. Кралицького надіслати матеріали про обряди закарпатських русинів [8].

Значний інтерес для нашого дослідження представляє аналіз матеріалів тогочасної преси, зокрема, таких видань, як: «Зоря Галицка» за 1848 – 1851 рр. [5], «Вьстникъ для русинов Австрийской державы» за 1850 р. [1], «Месяцесловы» [8]. Аналіз матеріалів цих видань дав можливість відтворити об'єктивну картину формування і розвитку етнічної ідентичності і національної самосвідомості русинів Закарпаття у XIX ст.

Окрему, і чи не найголовнішу, групу джерел складає наукова спадщина представників історичної думки Закарпаття. Саме вони на науковій основі розробили питання про мову, етнос, історію та культуру закарпатських русинів, сприяли пробудженню їх національної самосвідомості, усвідомленню ними належності до східнослов'янської мовної етнічної спільності.

Мета статті – показати значення мови у формуванні національної самосвідомості на Закарпатті в XIX ст.; відзначити вплив ідей західних просвітників на даний процес, що знайшло свій відбиток у працях багатьох тогочасних політичних і культурних діячів; простежити процес переростання «руської» самосвідомості закарпатської спільноти у власне українську національну свідомість та її відображення у крайовій рукописній та друкованій спадщині XVIII – XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Закарпатські просвітителі були обізнані з західноєвропейськими філософськими ідеями, головним чином із теорією німецького філософа Й. Гердера (1744 – 1803), що обґрунтував ідею «де мова – там народ, нація!». Він же, Гердер, з романтичних позицій ідеалізував слов'янські народи, бачив їх як свіжу силу європейської цивілізації на чолі з динамічною Росією. Й. Гердер протиставляв західноєвропейські народи, німців, французів, яких він вважав зіпсованими індивідуалізмом і вічним протистоянням, слов'янам, у котрих, на його думку, є живий дух общинності, співдружності. Піднесенню гордості за слов'янство сприяла також перемога Росії над Наполеоном. Проходження російських військ по території угорських північно-східних комітатів (1806, 1813), населених русинами, викликало появу широкого народного русофільства.

Для представників малих слов'янських народів в Центральній Європі посилення на Слов'янську спільність, взаємність у душі теорії Й. Гердера служило визначним аргументом у протистоянні з представниками домінуючих народів монархії Габсбургів, угорців і німців. Сам факт належності народу до слов'ян, до широкої слов'янської етномовної спільноти, надихав діячів національних рухів малих слов'янських народів, в тому числі русинів, додавав їм впевненості у своїх силах і закріплював віру в кінцевий успіх національної справи [7, 53]. Тому, намагаючись організувати школу на рідній мові, слов'янські діячі Австрії, особливо руські, як ми вже бачили, писали не про чеську, словацьку, хорватську чи руську граматику, літературу, а про «Слов'янську», не про окремі національні мови, а про «Слов'янську» мову. Поняття «чех», «словак» чи «русин» підмінялось свідомо поняттям «слов'янин», «руський», щоб продемонструвати належність до кількісно сильної спільноти слов'ян, руських. У цьому процесі доходило до крайнощів. Деякі просвітителі, а пізніше діячі національного відродження слов'янських народів монархії Габсбургів, особливо руські, вважали, що російська мова може стати навіть загальнослов'янською літературною мовою. Розповсюджувалась ідея створення загальнослов'янського алфавіту на основі латинського і кириличного. Діячі цього напрямку дивились на Росію як на країну, де вільно розвивалась культура слов'янського народу. Вони не хотіли бачити зворотну, соціально-політичну сторону російської дійсності, деспотичне самодержавство і кріпосницьку систему найгіршого гатунку. Страх перед можливою мадяризацією і германізацією не давав їм можливості бути об'єктивними і головне, обережними. Тільки зіткнення з реальною дійсністю могло виявити життєвість, або ж фантастичність цих теорій і поглядів.

Прихильником і пропагандистом ідеї слов'янської взаємності був також Іван Фогорашій (Іван Бережанин) (1786–1834), що 1814 р. був призначений ректором Ужгородської духовної семінарії. В 1818 р. був знову покликаний до Відня, де став священником церкви св. Варвари, що була своєрідним центром слов'янської культури в столиці монархії [2, 207]. Тут сформувався гурток слов'янських вчених на чолі з визначним словінським лінгвістом В. Копітаром, що нормалізував словінську літературну мову. Під його впливом І. Фогорашій написав розвідку про мову русинів «Въ обще о различіи славянских наречій, собственно же о мало и карпато или угрорусскихъ» (1827) і передав її І. Орлаю. В ній він наголошував на мовній єдності «угророссіан» з росіянами і українцями: «Карпато или угро-россіане за исходом своим мало россіане суть... так й бесѣда их по болшой части мало-русской совершенно исходна есть» [11, 48]. Закликав також вживати для письма старослов'янську мову, а не «современны диалекты». Він підкреслював: «Въ Малороссіи, так и в Угророссіи ученна и просвѣщенна его часть, юже чин духовный, благородны земляне (немешѢ), дяки и учителяе составляютъ, пишеть и говоритъ чистым старинным славянским или руським языком, так совершенно и чисто, как и самыи великороссіане» [11, 46]. Цю ж ідею відстоював І. Фогорашій і в написаній ним граматиці «Русько-угорьскаїі ілі мадыарска грамматика» (1833). Написав також велику за об'ємом етнографічну роботу описового характеру «Историческо-Топографическое Карпато или Угророссіян описание». Його етнографічні матеріали лягли в основу праці словацького історика Я. Чапловича «Etnografia Ruthenorum». В одній із своїх останніх праць (*Origino et formatio Linguae Ugoricae, rectius Magyariae*, 1833) І. Фогорашій підкреслював залежність угорської мови в сфері запозичень від мови автохтонного слов'янського населення Дунайської котловини. Це викликало гостре невдоволення в угорських панівних колах. Від цієї тези І. Фогорашія Мукачівська греко-католицька єпархія вважала навіть необхідним публічно відмежуватись [10, 168].

В цій площині заслуговує уваги діяльність О. Духновича в Пряшеві, який з небагатьма своїми прибічниками розвинув активну діяльність культурно-просвітницького характеру на

Пряшівщині. Він добився навчання «руської мови», власне карпатського варіанту російської мови в пряшівській гімназії. З його рекомендації «руську мову» почали вивчати як окремий предмет в юридичній академії в Кошицях. О.Духнович видав перший літературний альманах у формі календаря «Поздравление русинов на год 1850», в якому опублікував свій знаменитий патріотичний вірш «Вручание». Заснував перше руське культурне товариство «Литературное заведение Пряшевское», завданням якого було об'єднати руські літературні сили, створити кириличну типографію, видавати літературний журнал і заснувати музей руської культури. О. Духнович відзначав усвідомлення русинами своєї ідентичності: «Я радовался духом, что наши забвеннии русини показали пломнь духовной жизни, трудился ночью і днем, боролся з перепонами і врагами і заложив, учредил «Литературное заведение», которое порядочно издавало начинальнии литературнии сочинения». І далі відзначає позитивні наслідки своєї роботи: «І радостно могу сказать, что русини епархії Пряшовської одушевились, найпаче же молодеж стала душевно ревновать за руський дух і за руськое слово. Дівушки уже не стидилися пійть руськіі пісні, і піснь моя народная «Я русин был, есмь і буду» повсюду голосовала в обществах, да уже і жиди зачиналися учить руському. [3, 446]. Поступово русинам дозволялося займати хоч і невисокі, але державні посади. Це не забарився відмітити О.Духнович. аналізуючи ці зрушення він в 1862 р. відзначив: «Кто бы бил пред 12 літами осмилился ся і подумати, что и бидный потупленный русин может быти публичным чиновником» [8].

Головним інспектором шкіл «Руського округу» в грудні 1849 р. був призначений Віктор Добрянський. Він зразу ж почав вводити викладання в школах на «руській мові». З Відня одержав дозвіл на відкриття руської гімназії в Ужгороді, вірніше введення викладання в гімназії на «руській» мові. Це викликало гострий протест з боку угорської шляхти і міщан. Свій протест вони аргументували тим, що, мовляв, гімназія була заснована власниками Ужгородської і Маковицької домінії магнатами Другетами ще в XVI ст. і що мовою навчання в гімназії поряд з латиною була завжди угорська. Це був міф, бо угорська мова як мова навчання вживалась з XVI ст. тільки в школах протестантів, кальвіністів, Другети ж були твердими католиками і в заснованих ними школах мовою навчання була виключно латина. «Руська» мова в аргументації угорців вживалась тільки при катехизації студентів греко-католицької віри.

На захист руської гімназії в Ужгороді виступив пряшівський єпископ Й. Гаганець. Він вказував, що в цій гімназії освіту мають одержати руські діти, бо іншої вони не мають. Угорці ж мають багато шкіл, так що адміністрація «Руського округу» може навіть деякі з них закрити. Рішуче виступив на підтримку «руської» гімназії в Ужгороді і О. Духнович. Він писав, що аргументи угорських міщан не варті уваги. Посилання на те, що гімназія була заснована католицькою магнатською сім'єю є недостатнім, бо в комітатах Унг, Берг, Угоча і північній частині Земплину, з яких приходять в Ужгород на навчання студенти, всюди розмовляють руською мовою. Отже, студенти руську мову знають і навчання на цій мові для них йде набагато легше, ніж вони повинні були б спочатку вчитися розмовляти по-мадярськи. В ужгородській гімназії, писав далі О. Духнович, навчається 300-400 «руських» студентів (автор явно перебільшував) і було б абсолютно несправедливо, щоб всі вони із-за якихось 5-10 мадярських студентів були змушеними спочатку навчитись мадярської мови. Тим родичам-мадярам, які не хочуть, щоб їх діти читали і писали кирилицею, Духнович рекомендував посилати своїх дітей в реформатські мадярські школи в Дебрецені і Шарошпотоку. І підкреслив, що скарги мадярів безпідставні, бо в ужгородській гімназії «наука» (мав на увазі логіку, філософію та ін.) і зараз викладається на мадярській мові [1, 4]. У Відні почав виходити журнал «Вістник повременное письмо, посвящено политическому и нравствен-

ному образованию Русинов Австрийской державы», пізніше перейменованій в «Часопис политическая для Русинов Австрийской державы». Журнал видавали як спільний орган галицьких і угорських русинів галицькі русофіли Яків Головацький, Богдан Дідицький і Юлій Вислободський. З ними активно співпрацював О.Духнович, посилав до редакції матеріали про становище русинів в Угорщині. Журнал мав виразно слов'янофільський характер [1]. В цей же час у Будапешті виходив журнал «Земскій правительственный вестник для королевства Оугорщины», редактором якого був визначний діяч руського відродження русофільського напрямку Іван Раковський. Він не признавав право розмовної народної мови (діалекту) на її трансформацію в літературну, не визнавав як літературну і церковнослов'янські, ані її комбінацію з російською, як це робив О.Духнович. Свої статті й літературні твори писав тільки на російській літературній мові. В редагуванні журналу йому допомагав російський православний священик В. Войтковський, пізніше історик церкви, що служив в церкві-мавзолеї княжни Александри в Урому біля Будапешту. Мукачівська і Пряшівська єпархії почали вживати «руську мову» як офіційну в своїй адміністративній переписці. В дійсності це була суміш церковнослов'янської з народно-розмовною. В «Руському окрузі» розпочалась в кінці 1849 р. битва за «руську мову». Але суть її можна порозуміти тільки в співвідношенні з битвою за місце в адміністративному управлінні, з намаганням руської світської інтелігенції при підтримці духовенства (підтримувало своїх же, вихідців із священицьких сімей) витіснити з чиновницьких місць угорців.

Отже, битва за «руську мову» в дійсності була далекою від платонічної любові до своєї рідної мови. Це можна наглядно продемонструвати на відношенні руських учасників «битви за мову» до руської преси, яка видавалася спеціально для них же. Так «Зоря Галицька» розчаровано писала, що в «Руському окрузі» не проявляють ніякого інтересу до руського часопису, до «Вістника». Стоси його лежали нерозібраними на фарах Мукачівської єпархії [5]. При цьому найменший інтерес до преси на «руській мові» проявляли світська і духовна «руська» інтелігенція в комітатах Берег, Угоча і Мараморош, тобто на основній території «Руського округу». Як не дивно, але більший інтерес до неї проявляли греко-католицькі священики і «руська» інтелігенція в східнославацьких комітатах [13, 160].

Введення «руської мови» в адміністративному управлінні «Руського округу» чим далі, тим більше наштовхувалось на опір самого «руського» чиновництва. Типовим прикладом може послужити факт, коли на початку 1850 р. головному письменоводителю Ужанського комітату написаний ним документ на «руській» мові вернули із управління округу руські ж чиновники, бо не могли зрозуміти написане і попросили написати його по-угорськи, по-німецьки або принаймні по-латині [9, 49]. О. Духнович із жалем відзначав втрату в чиновництві інтересу до рідної мови. Будитель писав, що цьому чиновництву «руская народность невозможна. Ему руское слово безобразно. Он стидится руского. Сущий между мадярами, он уже мондокает, іская тім склонности у чужих... Так істинно есть мое слово: русин (угорський) чім-небудь будет только русином ніт [3, 446].

Зокрема, невідомий автор у «Церковній газеті» також відзначав: «Преимущественно на священниках лежит об'язаность способствовать національному развитию и его духовному образованию... Следовательно мы должны озаботиться о образовании языка нашего, о поддержании литературы нашей и о распространении народного просвещения». Невідомий автор показує також на негативний вплив багатовікового іноземного панування: «...сказати правду, ми в следствии многовекового оцепенения нашего і повного нерадінія о літературі нашей, потерялись ме бодрственность духа и погрузились в нипроницаемый мрак народной жизни». Автор також зазначає наскільки слабо у корінних жителів розвинута етнічна ідентичність і як швидко панівна верхівка піддається асиміляції. «Между нами и тепер на-

ходяться многи, котрі стидяться народності рускої, гношаться язком своїм, предпочитаютъ бать мадярами и поляками. Не подумаютъ что они пока остаются верними Восточной церкви не могутъ злитися в другую национальность. Ибо по долгу религии, обязательно знать языкъ церкви своей. Поэтому священники должны сприсяти ізучению нашего руского языка, котрий горазда богаче, благозвучниє мадярського і польського [12, 3].

Це не було тільки невдачею одного якогось чиновника, а наслідком того, що «руська» мова була заведена нашвидкоруч, ненормована, некодифікована, при відсутності в ній понятійного апарату політичного і суспільного характеру. На це вказували і викладачі середніх шкіл, яким заважала не тільки відсутність «руських» підручників, але саме неможливість викладання на «руській» мові таких предметів як логіка, філософія і інших внаслідок відсутності в ній відповідного понятійного словника. Не дивно, що вони радше викладали на німецькій мові, ніж на «руській».

Висновки. Офіційна мова потребувала визначення певної діалектної основи, довготривалого культивування і нормування. Одноразове заведення якогось одного діалекту, або ще гірше декількох, могло тільки дискредитувати таку «руську мову», що фактично і сталося в період короткочасного існування «Руського округу». Ось чому в архівних матеріалах того часу ми дуже рідко знаходимо документи, написані кирилицею. Нове чиновництво «руського» походження давало перевагу при урядуванні мадярській або німецькій мовам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вѣстникъ повременное писмо политическому и нравственному образованию Русиновъ Австрийской державы (Часопись политическая для Русиновъ Австрийской державы). – Вена. – 1850. – № 48. – С. 90.
2. Гаджега В. Іоанн Фогорашій / В. Гаджега // Подкарпатська Русь. – Ужгород, 1928. – № 10. – С. 207–224.
3. Духнович О. Записка Олександра Духновича от года 1861 / О. Духнович // Духнович О. Вибрані твори. – Ужгород, 2003. – С. 446–457.
4. Из речи П.И.Шафарика при закрытии съезда 12 июня 1848 г. // Хрестоматия по истории южных и западных славян : В 3-х томах. – Т. 2. / Ответ. ред. В.Г. Карасев. – Минск, 1989. – 243 с.
5. Зоря Галицка. – Львів, 1850. – № 91. – 30 с.
6. Кинах Г. Арсеній Коцак / Г. Кинах // Записки Чина св. Василія Великого. – Жовква, 1927. – Т. 2. – № 3–4. – С. 336–353.
7. Колейка Й. Славянские программы и идея славянской солидарности в XIX и XX вв. / Й. Колейка. – Прага : ЧСАВ, 1964. – 375 с.
8. Мѣсяцослов для русских Угорския краины / [изд. А.Гомичков, А.Кралецкий, В.Кимак]. – Будапешт, 1868. – 98 с.
9. Падяк В. Видавничя та друкарська справа на Закарпатті / В. Падяк // Книга Закарпаття – 2006. – Ужгород : Вид-во В.Падяка, 2007. – С. 45–57.
10. Панькевич І. Хто був Іван Бережанин – Михайло Лучкай чи Іван Фогорашій? / І. Панькевич // Науковий збірник товариства «Просвіта». – Ужгород, 1931. – Т. 7–8. – С. 168–188.
11. Свенцицкий И.С. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси: Сношения Карпатской Руси с Россией в первой половине XIX века / И.С. Свенцицкий. – Львов, 1905. – Т. 1–2. – С. 109–212.
12. Церковная газета. – 1858. – № 3. – 50 с.
13. Яворский Ю. Национальное самосознание карпатороссов на рубеже XVIII – XIX веков / Ю. Яворский // Карпатский свет. – Ужгород : Издание карпаторусского народопросветительного союза, 1929. – С. 160–169.

Статтю подано до редакції 13.03.2014 р.